

HANEFİ LİTERATÜRÜNDE MUHTASARLAR VE METİNLER

Ömer Faruk ATAN *

Öz

Hanefî mezhebinde hicrî II. asırdan itibaren başlayan telif çalışmaları zamanla gelişerek geniş bir fûrû bilgisi ile beraber birçok bilgiyi barındıran bir özelliğe sahip hale dönüşmüştür. Bu da eserlerin kullanımını zorlaştırdığı için asıl gayesinden saptırılmış ve ondan azami bir şekilde yararlanılmasını güç hale getirmiştir. Bu nedenle eğitimdeki zorlukları gidermek, okuyucuya özlü bir biçimde genel fikhî bilgi vermek amacı ile ihtisâr faaliyetleri yapılmıştır.

İlk özet çalışmalar, *Tahâvî*, *Kerhî* ve *Hâkim eş-Şehîd* tarafından hicrî IV. asırda kaleme alınmış ve literatürde **muhtasarlar** olarak tanımlanmıştır. Bunun dışındaki özet çalışmalar ise hicrî V. asırda *el-Kitâb*, VI. yüzyılda *el-Hidâye* ve VII. asırda kaleme alınan *Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecma'* ve *Kenz*'dir. Bu ihtisar çalışmalarına da **mütûn/metinler** denilmiş ve *mütûn-i selâse*, *mütûn-i erba'a* ve *mütûn-i sitte* şeklinde gruplandırılmıştır. Kendine has bir ferdliliğe sahip olan bu muhtasar eserler, sonraki dönemlerde telif edilen çalışmalara kaynaklık etmiştir. Bu makalede muhtasarlar ve metinler tanıtılıp ve onların kaynaklık ettiği eserler hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Muhtasar, Mütûn, Hanefî Literatürü, Fıkıh.

THE PLACE OF ABSTRACTS AND TEXTS IN LITERATURE OF HANAFA

Abstract

After II. century (hijri calender) the studying of copyright was evolved in Hanafi sect. Because of this development the studying of copyright have gained a feature which contains saved a comprehensive information of practical and a lot of knowledge. And it complicated the use of works and it was digress from the original purpose. Because of this deflection it became difficult to take advantage of well.

The first abstract studies were written in the IV. century (hijri calender) by Tahavi, Kerhi and esh-Shehid. These studying took place in the literature by the name of "abstracts" in other words "muhtasar". Other abstract studying were written in the V. century by the name of El-Kitab, in VI. century el-Hidaya and seventh century were written by the name of Vikaya, el-Muhtar, Mecma and Kenz. This brief studies was called "texts/mutun" and they streaming by the name of "mutun-i selase", "mutun-i erba'a" and "mutun-i sitte". This abstracts has unique attribute and also this abstracts have been the source of a lot of studies. In this article we will introduce "abstracts" and "texts" in the same way we will introduce the other studies which affected by this "abstracts" and "texts".

Keywords: Muhtasar, Mutun, Hanafi Literature, Fiqh.

GİRİŞ

Hanefî literatüründe şerhler ve haşiyeler gibi hacimli, kapsamlı ve müdellel teliflerin yanı sıra, delillere yer vermeksizin başta Ebû Hanîfe ve talebelerinin içtihatlarını toplayan ana

* Dr. İletişim: ofarukatan@hotmail.com. Bu makale *Burhânü's-Şerî'a'nın Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilil-Hidâye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* [(Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Bursa 2016] ismiyle yazarın hazırlamış olduğu doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

meselelere ve mezhebin hâkim görüşüne kolayca ulaşmayı sağlayacak elkitabı niteliğinde **muhtasarlar** ve **metinler** diye bilinen ihtisâr çalışmaları yapılmıştır. Bu cümleden olarak hicrî dördüncü asırdan itibaren Hanefî fakihleri tarafından kaleme alınan **muhtasarlar** ve çoğu yedinci asırda telif edilen **metinler** şöhret bulmuştur.

Hicrî dördüncü asırda telif edilmeye başlayan muhtasar eserlerin ilk örneklerini Tahâvî, Kerhî, Hâkim eş-Şehîd ve Kudûrî vermiştir. Bu tür çalışmalarda, ihtisâr edilen eserin bütün birikimini ortaya koyma amacından ziyade, sadece meseleyi zapt ederek ana hatlarıyla kaydetme hedeflenmektedir. Çoğunluğu yedinci asırda telif edilen mütûn/metinler, önceki eserler kısaltılarak kendilerine has üslup ve muhtevada yeni çalışmalar olarak kaleme alınmıştır. Bunlar da, esasında muhtasarlarda olduğu gibi kendilerinden önceki eserlerden derlenerek hazırlanmış birer ihtisâr çalışmalarıdır. Ancak Hanefî literatüründe hem ders, hem de fetva kitabı olarak kullanılan bu eserler, muhtasarlardan farklı olarak metinler diye meşhur olmuş, mütûn-i selâse/üç metin, mütûn-i erba'a/dört metin ve mütûn-i sitte/altı metin şeklinde gruplandırılmıştır. *Muhtasaru'l-Kudûrî*, *Vikâye* ve *Kenzü'd-dekâik mütûn-i selâse*'yi; *Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *Kenz mütûn-i erba'a*'yı ve bu beşi *el-Hidâye* ilavesiyle **mütûn-i sitte**'yi oluşturmaktadır. Bu makalede, Hanefî literatüründe ilk dönem muhtasarlar ile mütûn/metinler hakkında bilgi verilecek ve bunların kaynaklık ettiği eserler tanıtılarak, sonraki dönemlerde literatürün oluşumunda nasıl bir rol üstlendikleri ortaya konulacaktır.

I. HANEFÎ LİTERATÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) imla yoluyla fıkha dair bir kitap yazıp yazmadığı tartışılmıştır.¹ Ancak kendisine akaid alanında *el-Fıkhu'l-ekber* ve fıkıh kitapları tarzında tertip olunan *Müsned* isimli hadis kitabı isnat edilmiştir. Bunun dışında başka risâlelerinin olduğu da nakledilmektedir.²

Her ne kadar fıkıh ile ilgili bir eser yazdığı bilgisi bize ulaşmamış olsa da öğrencilerine verdiği dersler, görüşleri ve fetvaları doğrultusunda talebeleri tarafından telif edilen eserlerde büyük bir etkisi olmuştur. Burada özellikle belirtilmelidir ki İmam, yirmi sekizi kadılık, altısı fetvâ ve ikisi (Ebû Yûsuf ve Züfer) hem baş kâdılık, hem de fetvâ makamına ulaşmış toplam otuz altı âlim/fakih öğrenci yetiştirmiş,³ müçtehid seviyesine ulaşmış çok sayıda canlı eser bırakmıştır.⁴

Hanefî mezhebini tedvin eden, yayan ve kendi içtihatları ile zenginleştirenler, Ebû Hanîfe'nin dört talebesi; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/804), Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/774) ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'dir (ö. 204/819).⁵ Züfer ve İbn Ziyâd'tan kendilerine nispet edilen görüşlerin dışında

¹ bkz. Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, D.İ.B. Yay., Ankara, 2005, s. 215; Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, ts., s. 187.

² bkz. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s. 218; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, ss. 187, 217.

³ bkz. Muhammed Hamîdullah, *İmâm-ı A'zam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu, Çağaloğlu Yay., İstanbul, 1963, s. 37; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s. 223.

⁴ bkz. M. Hamîdullah, *İmâm-ı A'zam ve Eseri*, s. 37.

⁵ bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, ss. 216-217.

herhangi bir eser bizlere ulaşmazken⁶ mezhep, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin kaleme aldığı birçok telife dayanmaktadır. Nitekim bunların telif ettiği eserlerden, Hanefî literatürü içerisinde tevatür ve şöhret yoluyla nakledilenler “zâhiru'r-rivâye” (el-usûl) ve âhâd yolla rivayet edilenler ise, “nâdiru'r-rivâye” diye bilinmektedir.⁷

Talebeleri eserlerini Ebû Hanîfe'nin reylerini (görüş) toplayıp kaydetmek suretiyle oluşturmuşlardır. Hatta bunların bizzat imam tarafından dikte ettirildiği de aktarılmaktadır.⁸ İlk defa Ebû Hanîfe tarafından uygulandığı söylenen bu tedvin ve tasnif usûlü sadece Hanefî literatürünün şekillenmesinde değil, diğer mezheplerin literatürünün gelişmesinde de etkili olmuştur.⁹ Daha sonraki dönemlerde fakihler de, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini bir araya getirerek kendi içtihatları doğrultusunda müstakil eserler ortaya koymuşlardır. Ebu Hanîfe'nin talebeleri ve onların da talebeleri ile daha sonraki fakihler tarafından gerçekleştirilen telifler, “Hanefî literatürünü” oluştururlar.

Ebû Hanîfe'nin fıkını ve buna ilaveten kendi görüşlerini aldığımız İmâmeyn'in¹⁰ kaleme aldıkları eserleri, klasik Hanefî literatürünün temelini oluşturur. İmâmeyn, üstatlarının kavilleri ile imamlarına ait olmayan diğer görüşleri derleyerek birçok eser bırakmışlardır. Bunların, kendi yaşadıkları döneme ışık tutmasının yanı sıra, daha sonraki eserlerin oluşturulmasında da büyük katkıları olmuştur. Bundan dolayı mezhep Ebû Hanîfe ile İmâmeyn'in içtihatları ve eserlerinin doğrultusunda teşekkül etmiştir. Daha sonra telif edilen kaynaklar da genelde Ebu Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin çizgisi doğrultusunda geliştirilmiştir.

Hanefî mezhebinde ilk telifler, İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed ile hicrî II. asırda başlamıştır. Ebû Yûsuf, kendisi ve hocasının görüşlerini derlediği birçok eser kaleme almıştır. Biyografik kaynaklarda, *Kitâbu'l-harâc*, *İhtilâfu Ebî Hanîfe* ve *İbni Ebî Leylâ*, *Kitâbu'r-red 'alâ Siyeri'l-Evzâi*, *Kitâbu'l-âsâr*, *Kitâbu'l-cevâmi'*, *Kitâbu'r-red 'alâ Mâlik bin Enes* ve *Kitâbu ihtilâfi'l-emsâr*¹¹ adlı birçok kaynak kendisine nispet edilmekle beraber, bugün elimize bu eserlerden sadece ikisi; *Kitâbu'l-harâc* ve *İhtilâfu Ebî Hanîfe* ve *İbn-i Ebî Leylâ* ulaşabilmiştir.¹²

Eser telifinde daha velûd olan İmâm Muhammed'den günümüze birçok kitap intikal etmiştir. Bundan dolayı, kendisine “Hanefî mezhebinin nâkili” payesi verilmiştir. Elimize ulaşan eserleri iki ana başlık altında toplanmıştır. Bunlardan; *el-Asl/el-Mebsût*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *es-Siyeru's-sağîr*, *es-Siyeru'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât*, *el-Âsâr* ve *el-Hücce*

⁶ Leknevî, İbn Ziyâd'ın *Kitâbu'l-Mücerred* ve *l-Âmâlî* adlı bir eserinin olduğunu kaydediyor. bkz. Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts., s. 61.

⁷ bkz. Ahmet Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sempozyumu I*, Bursa, 2005, ss. 361-362.

⁸ bkz. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s. 216.

⁹ Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, s. 361.

¹⁰ Hanefî fıkında İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Ebû Yûsuf için “Şeyhayn”, İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Muhammed için “Tarafeyn” ve İmâm Ebû Yûsuf ile İmâm Muhammed'i ifade etmek için “İmâmeyn” ya da “Sâhibeyn” tabirleri kullanılmaktadır.

¹¹ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, ss. 225-231.

¹² Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 217; Ahmet Özel, “Fıkıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 15.

adlı kitaplar zâhiru'r-rivâye; *er-Rakkıyât*, *el-Keysâniyyât*, *el-Cürcâniyyât*, *el-Hâruniyyât*, *el-Hiyel ve'l-mehâric* ve *Ziyâdetü'z-Ziyâdât* adlı eserlere de nâdiru'r-rivâye denilmiştir.¹³

Hanefî mezhebinde sonraki dönemlerde özellikle hicrî III. yüzyılda, fıkıh tedvini ve rivayetiyle öne çıkan fakihleri ve “nevâdir” türündeki eserlerini kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

İsâ b. Ebân'ın (ö. 220/836); *Kitâbu'l-hac*, *Haber-i vâhid*, *el-Câmi*, *İsbâtu'l-kıyâs* ve *İctihâdu'r-re'y*, Muhammed b. Semâ'ın (ö. 233/847); *Edebü'l-kâdî*, *Kitâbu'l-mehâdir* ve *s-sicillât* ve *Nevâdir*, Hilâl b. Yahyâ'nın (ö. 245/859); *Kitâbu'l-vakf*, *Tefsîru'ş-şürût* ve *Kitâbu'l-hudûd*, Ahmed b. Hassâf b. Ömer'in (ö. 261/874); *Kitâbu'l-evkâf*, *Kitâbu'l-hiyel*, *Kitâbu'l-vesâyâ*, *Şürûtu kebîr*, *Şürûtu sağîr*, *Kitâbu'r-radâ'*, *Mehâdir* ve *sicillât*, *Edebü'l-kâdî*, *Kitâbu'l-harâc li'l-mühtedî*, *İkrâru'l-verese*, *Kitâbu'l-kasr* ve *es-Semîr* ve *'l-kabr*.¹⁴

Hanefî mezhebinin geniş bir coğrafyaya yayılması ve Abbâsiler zamanında büyük nüfuz kazanması ile birlikte, ilk birkaç nesil Hanefî müçtehitlerinin (mütekaddimîn) görüşlerini derleyen eserler kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra, çeşitli bölgelerdeki doktrinel ve tatbikî hukuku yansıtan eserler hızla çoğalmıştır. Ayrıca Hanefî fikhinin özlü bir şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeden derlendiği temel metinler telif edilmeye başlanmıştır.¹⁵

II. HANEFÎ LİTERATÜRÜNDE İHTİSAR ÇALIŞMALARI

İlim ve kültür tarihi boyunca ve İslam telif geleneğinde şerh, hâşiye ve ihtisârlar süregelen ilmî faaliyet ve tartışmalar açısından önemlidir. Farklı gayelerle yazılan bu tür eserler, kimi zaman öğrenci/öğrencilerin talepleri, ya da hocaların belli kişi/kişiler için kaleme almalarının yanı sıra, kimi zaman da müellifin birikimini yansıtmak veya hitap ettiği kitlenin beklentilerine cevap vermek maksadıyla kaleme alınmıştır.

Bilindiği üzere fıkıh kitapları genel olarak ibâdât, muâmelât ve ukûbât bölümlerinden oluşmakta olup geniş bir furû bilgisi ile beraber, gramer gibi birçok bilgiyi barındıran bir özelliğe sahiptir. Bu da söz konusu eserlerin kullanımını özellikle ilk dönem eserleri dikkate alındığında kimi zaman oldukça zorlaştırmış ve kimi zaman da asıl gayesinden saptırmıştır. Bu nedenle zorlukları gidermek, okuyucuya daha kısa ve genel fikhî bilgi vermek amacına matuf olarak muhtasarlar telif edilmiştir.

Hicrî IV. asırda kaleme alınmaya başlanan “muhtasarlar”, kendilerinden önceki dönemlerde telif edilen eserlerin özetlenmesiyle oluşturulmuştur. Bu muhtasarlar, kendine has üslûbuyla Hanefî mezhebinde yapılan ilk özet çalışmalar olup, sonraki dönemlerde yazılan teliflere kaynaklık etmiştir.

¹³ Subhî Mahmasânî, “İslam Hukuku'nun Tedvini”, çev. İbrahim Kafi Dönmez, *MÜİFD*, S. 3, İstanbul, 1985, s. 323; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, ss. 218-219; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, ss. 235-236; Sadruşşerîa Ubeydullâh b. Mesûd el-Mahbûbî, *Şerhu'l-Vikâye*, Müessesetü'l-Verrâk, Amman, 2006, I, 65-66; Özel, “Fıkıh”, XIII, 15; Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, ss. 361-362; Ayrıca “zâhiru'r-rivâye” ve “nâdiru'r-rivâye” hakkında geniş bilgi için bkz. Eyyüp Said Kaya, “Zâhiru'r-rivâye”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, 101-102; Eyyüp Said Kaya, “Nâdiru'r-rivâye”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 278-280.

¹⁴ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, ss. 247-248; Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, I, 66; Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, s. 362.

¹⁵ Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, s. 362.

Öğrencinin eğitimine yönelik gereksiz görülen kısımların çıkarılması, anlaşılmayan noktaların açık ve özlü biçimde ifade edilmesi, eserin hacminin kabarmasının önüne geçilmesi, bilgi akışının kesintiye uğramasına sebep olan isnat zincirinin düşürülmesi, belli bir birikim sahibi olmayan okuyucu için anlaşılması zor olan yerlerin çıkarılması ve bazı eserlerin sonraki dönemlere hitap etmez hale gelmesi gibi belli bir gayeye matuf olarak ihtisâr faaliyetleri yapılmıştır.¹⁶

Bu ve benzeri düşüncelerle telif edilen muhtasarlar, genellikle asıl eserin bir yorumu konumunda bulunduğu için her ihtisâr kendine has belirli bir ferdiliğe sahiptir. Zira bu eserler yazarın birikim, zevk ve ölçülerine göre farklı bir özgün anlayış içinde kaleme alınmıştır.

A. MUHTASARLAR

Fıkıh mezheplerinin teşekkül süreçlerini tamamlaması ile birlikte özel bir telif şekli ve müstakil bir literatür halini alan “muhtasar” eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu tarz eserlerin amacı, mezhep imamı ile talebelerinin mesaisini, gelişen fıkıh diliyle kapsayıcı bir hedefe matuf olarak hazırlanmaktır. Bu tür eserlerde müelliflerin mezhep ile ilgili bütün görüşlerini ihata etmekten ziyade, meseleyi ana hatlarıyla sunma maksadı güdülmüştür. Zira yazarın, ihtisâr ettiği bir eserin bütün birikimini ortaya koyma gibi bir amacı yoktur. Müellif, kaleme aldığı muhtasarda, sadece meseleyi zapt ederek ana hatlarıyla kaydetmeyi hedeflemiştir.¹⁷

Bu çalışmaların şerh döneminde ortaya çıkması muhtasar-şerh olarak iki farklı maksatla kaleme alındığının bir işareti olduğu gibi bu husustaki bilgi ve delil açısından detaylı bir bilgiye ulaşma kolaylığını da beraberinde getirmiştir.

Çoğunlukla hicrî IV. asırda kaleme alınan ve V. asra kadar devam Hanefî literatüründeki muhtasar çalışmalarda, önceki dönemlerde telif edilen eserlerdeki meseleler derlenerek daha özlü çalışmalar meydana getirilmiştir.

Ebû Hanîfe ve talebeleri başta olmak üzere Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve baplar halinde tertip edilen eserlerin başında muhtasar türü kitaplar gelmektedir. Hicrî IV. asırda telif edilmeye başlanan muhtasar eserlerin ilk örneklerini Tahâvî, Kerhî, Hâkim eş-Şehîd ve Kudûrî vermiştir.¹⁸ Burada hicrî IV. asırda telif edilen ilk üç muhtasar ile ilgili bilgi verilecek, hicrî V. asırda yazılıp mütûn-i selâse'den sayılan *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile ilgili bilgi ise, bu makalenin “Metinler” başlığı altında tanıtılacaktır.

1. Muhtasaru't-Tahâvî

Hanefî mezhebinin ilk muhtasarı sayılan bu eser,¹⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö. 321/933) tarafından telif edilmiştir. Asıl adı *el-Muhtasar* olan bu eserin, bazı kaynaklarda *el-Muhtasaru'l-kebîr* ve *el-Muhtasaru's-sağîr* şeklinde iki versiyonu bulunduğu

¹⁶ bkz. İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 58.

¹⁷ bkz. Eyyüp Said Kaya, “Muhtasar”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 61.

¹⁸ bkz. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Arasta Yay., Bursa, 2001, s. 219; Kaya, “Muhtasar”, XXXI, 61.

¹⁹ Davut İltaş, “Tahâvî” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 387.

kaydedilmektedir.²⁰ Büyük ölçüde Müzenî'nin (ö. 264/878) *el-Muhtasar*'ındaki tertibi esas alan müellif, eserini; “*Ben kitabımda insanların bilmeleri gereken fikhî konuları bir araya topladım. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in kavillerinden hareketle, o konuların cevaplarını da beyan ettim*”²¹ ifadeleriyle tanıtsa da, bu üç imamın yanı sıra, Züfer b. el-Hüzeyl'in fikirlerine de yer vermiştir. Eserde dikkati çeken bir özellik, imamlar arasında ihtilaf bulunması halinde “ve bihî ne’huz = bunu esas alırız” sözüyle bu görüşlerden birinin tercih edilmiş olmasıdır.²²

Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), *el-Muhtasar*'ın dokuz şerhini -bazı özelliklerine de yer vererek- şöyle zikretmiştir: Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Cessâs (ö. 370/981), Ebû Abdillâh Hüseyin b. Alî es-Saymerî (ö. 436/1045), Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' (ö. 474/1081), Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr el-Mutahharî el-İsbîcâbî (ö. 480/1088), Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî (ö. 490/1097), Alâeddin Alî b. Muhammed es-Semerkindî el-İsbîcâbî (ö. 535/1140), Muhammed b. Ahmed el-Hacedî el-İsbîcâbî (ö. 539/1144), Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr et-Taberî es-Semerkindî ve Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Mesûd el-Veberî.²³ Cessâs'a ait şerhin birinci cüzü Muhammed İsmetullâh b. İnâyetullah, ikinci cüzü Saîd Muhammed Yahyâ Bekdaş, üçüncü cüzü Muhammed Ubeydullah Han ve dördüncü cüzü Zeyneb Fülâte tarafından Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak tahkîk edilmiştir.²⁴ Ayrıca Soner DUMAN tarafından *Mukayeseli Hanefî Fıkhı, Tahâvî Muhtasarı* adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır.²⁵

2. Muhtasaru'l-Kerhî

Bu eser, Kerhî diye meşhur olan Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. el-Hüseyin b. Dellâl (ö. 340/952) tarafından telif edilmiştir. Sonraki âlimler bu eseri gerek mezhep imamlarının görüşlerinin bir yorumu ve gerekse de Kerhî'nin şahsi görüşleri konusunda kaynak olarak kullanmıştır.²⁶

Kerhî'nin muhtasarına Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 369/979-80), Cessâs, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî (ö. 478/1078), İsbîcâbî ve Rüknuddîn el-Kirmânî (ö. 543/1149) gibi fakihler şerh yazmışlardır.²⁷

3. Muhtasaru'l-Hâkim eş-Şehîd

Asıl adı *el-Kâfi* olan bu eser, eş-Şehîd lâkaplı Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmecîd b. İsmail b. Hâkim el-Mervezî (ö. 344/945) tarafından telif edilmiştir. Müellif,

²⁰ İltaş, “Tahâvî”, XXXIX, 387.

²¹ Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebî Hâcî Halife, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübî ve'l-finûn*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1943, II, 1627; Özel, “Fıkh”, XIII, 15.

²² İltaş, “Tahâvî”, XXXIX, 387.

²³ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1627-1628.

²⁴ bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1627; Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, s. 363; İltaş, “Tahâvî”, XXXIX, 387.

²⁵ Eser, 2013 yılında Beka Yayınları'ndan yayımlanmıştır.

²⁶ H. Yunus Apaydın, “Kerhî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 287.

²⁷ bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1634-35; Apaydın, “Kerhî”, XXV, 287.

Muhammed eş-Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye kitaplarındaki görüşleri ile nevâdire dair eserlerini derleyerek bu muhtasarı kaleme almıştır.²⁸

Bu muhtasar üzerine İbn Ya'kûb el-Enbârî (ö. 331/943), İbn Mansûr el-İsbîcâbî (ö. 480/1087) ve Serahsî şerh kaleme almıştır.²⁹ Bunların en önemlisi olan Serahsî'ye ait *el-Mebsût*, Hanefî fikhının temellendirildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.³⁰ Bu şerh, ilk olarak Kahire'de otuz cilt ve on cilt olarak neşredilmiştir. Bu neşirden sonra 1421/2001'de Beyrut'ta Ebû Abdillâh Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfiî'nin tahkikiyle tekrar yayımlanmıştır. Türkiye'de çeşitli üniversitelerde *el-Mebsût*'taki hadislerin tahrîcini ve metin tenkidini konu edinen yüksek lisans tezleri yapılmış, doktora tezi hazırlanmış,³¹ Türkçe'ye tercüme edilmiş,³² Halîl el-Meys tarafından eserin Kahire baskısı esas alınarak hazırlanan ve titiz bir çalışma özelliği taşımaktan uzak bulunan tek ciltlik indeksi *Fehârisü'l-Mebsût* adıyla yayımlanmıştır.³³

B. METİNLER

Hicrî IV. asırdan itibaren telif edilen muhtasarlar, genellikle VII. asrın başlarında kaleme alınmaya başlayan metinlere kaynaklık etmiştir. Bu dönemde kaleme alınan muhtasar eserlere mütûn/metinler denilmiştir. Bu metinler de esasında önceki muhtasarlarda olduğu gibi kendilerinden önceki eserlerden derlenerek hazırlanmış birer ihtisâr çalışması olup, sayıları hakkında ihtilaf vardır.

Mütûn olarak bilinen bu eserler; Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı, Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'si, Burhânüşşerîa'nın *Vikâye*'si, Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*'ı, İbnü's-Sâ'âtî'nin (ö. 694/1284) *Mecma* 'ı ve Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenz*'inden oluşmaktadır.³⁴

Hanefî fakihleri tarafından bu metinler gruplandırılarak *el-Muhtasar*, *Vikâye* ve *Kenz*'i mütûn-i selâse; *Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecma* ve *Kenz*'i mütûn-i erba'a ve bunlara *el-Hidâye* eklenerek mütûn-i sitte şeklinde isimlendirilmiştir.

Bu kısa girişten sonra üçlü tasnife göre sıralanan metinler hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

1. Mütûn-i Selâse/Üç Temel Metin

Hanefî literatüründe metinlerle ilgili en dar gruplandırma mütûn-i selâse'dir. İsminden de anlaşıldığı gibi bu üç metin; Burhânüşşerîa'nın *Vikâye*'si, Nesefî'nin *Kenz*'i ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ıdır. Mütûn-i selâse, mütûn-i erba'a ve mütûn-i sitte şeklindeki üçlü tasnifte yer

²⁸ bkz. Özel, "Fıkıh", XIII, 15; Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 196.

²⁹ bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1378; Özel, "Fıkıh", XIII, 15; Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", XV, 196.

³⁰ Özel, "Fıkıh", XIII, 15; Özel, "Hanefî Literatürünün Oluşumu", s. 363.

³¹ Yunus Vehbi YAVUZ tarafından "el-Mebsût'a Göre Hanefî Mezhebi'nde İctihad Usulü" adıyla hazırlanan tez, bilahere "*Hanefî Mezhebi'nde İctihad Felsefesi*" adıyla neşredilmiştir.

³² Mustafa Cevat AKŞİT'in editörlüğünde muhtelif akademisyenler tarafından tercüme edilerek 31 cilt halinde 2008 yılında Gümüşev Yayıncılık'tan yayımlanmıştır.

³³ bkz. Eyyüp Said Kaya, "el-Mebsût", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 215.

³⁴ Recep Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *UÜİFD*, 8 (1999), s. 219.

alan ortak eserler sadece *Vikâye* ve *Kenz*'dir. Diğerleri ise, kimi zaman sadece selâse'de ve kimi zaman da tümü olan sitte içinde mütalaa edilir.³⁵

2. Mütûn-i Erba'a/Dört Temel Metin

Yukarıda da belirtildiği gibi bu dört metin Burhânüşşerîa'nın *Vikâye*'si, el-Mevsılî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*'ı, İbnü's-Sâ'âtî'nin (ö. 694/1284) *Mecma*'ı ve Ebu'l-Berakât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenz*'idir.

Hanefî mezhebinin en muteber görüşlerini esas alarak bir araya toplayan bu eserler, onların icmâî telakki edilmiş, kadılar için el kitabı niteliği taşımış ve onlar, bu metinlere göre fetva vermişlerdir. Metinler içerisinde en meşhur olan tasnif, mütûn-i erba'a'dır.

3. Mütûn-i Sitte/Altı Temel Metin

Yukarıda zikredilen mütûn-i selâse ve mütûn-i erba'a'yı meydana getiren beş muteber metne, Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'si ilave edilmekle beraber, mütûn-i sitte oluşmaktadır. Bunlardan kronolojik olarak ilk kaleme alınan *el-Muhtasar*; sonuncusu ise, *Kenz*'dir. Hanefî mezhebinde bu altı metin, telif edildiğinden kısa bir süre sonra en etkili kaynaklar haline gelmiş ve başka eserlere kaynaklık etmiştir.

Bu üç grupta ayrı ayrı yer alan altı metnin tümü ve onlarla ilgili bilgi şu şekilde verilebilir:

a. Muhtasaru'l-Kudûrî

Asıl adı *el-Kitâb* olup *Muhtasaru'l-Kudûrî* ya da kısaca *el-Muhtasar* olarak meşhur olan eser, Kudûrî diye bilinen Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Bağdâdî'ye (ö. 428/1037) aittir.³⁶

Müellif, *el-Muhtasar*'ı yazarken yararlandığı kaynaklar hakkında bilgi vermemekle birlikte, yapılan karşılaştırmalardan eserde hem muhteva, hem sistem bakımından Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Muhtasar*'ından büyük ölçüde istifade ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Kudûrî'nin bu eseri ile ilgili Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ının bir özeti olduğu söylenebilir.³⁷

Hicrî V. asırda kaleme alınan *el-Muhtasar*, "muhtasarlar" kapsamında değerlendirilmemiş, VI. asırda telif edilmeye başlanan "metinler"den sayılmıştır. Bunun muhtemel sebepleri arasında; adı geçen eserin, IV. asırda telif edilen muhtasarlar ile VI. asırda kaleme alınmaya başlanan metinler arası geçiş dönemi olan V. asırda oluşturulmuş olması ve diğer metinler gibi el ve ders kitabı olarak kullanılmış olması sayılabilir.

İslam hukukçuları ve halk nezdinde en çok itibar gören *el-Muhtasar*, birçok eserin kaleme alınmasında kaynaklık etmiştir. Bedruddin Simâvî'nin (ö. 823/1420) *Letâifü'l-işârât*

³⁵ bkz. Recep Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", *TALİD*, 5 (2005), s. 50.

³⁶ bkz. Abdulğani el-Ğanîmî el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2012, I, 25.

³⁷ Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 65.

adlı eseri, *el-Manzûme ve Mecma'u'l-bahreyn* ile beraber *el-Muhtasar*'a dayanır.³⁸ Halebî (ö. 956/1549) de, *Mültekâ* adlı eserini mütûn-i erba'a ile birlikte *el-Muhtasar*'ı esas alarak kaleme almıştır.³⁹

Eseri, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-fukahâ'* adıyla üç cilt halinde şerh etmiş ve bu şerh üzerine de Alâuddîn Ebû Bekr b. Mesûd el-Kâsânî (ö. 587/1191) de *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* ismiyle on ciltlik uzun bir hâşiye yazmıştır.⁴⁰ Ayrıca Abdulğani el-Ğanîmî el-Meydânî (ö. 1298/1881) de bir cilt içinde üç cüz olarak *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* adıyla şerh etmiştir.⁴¹ Bunlara ilaveten belirtilmelidir ki *el-Muhtasar*, Türkçe'ye, Latince'ye ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir.⁴²

b. el-Hidâye

Ebü'l-Hasan Burhânüddîn Ali b. Ebû Bekr b. Abdilcelîl el-Merğînânî (ö. 593/1197) tarafından kaleme alınan *el-Hidâye*, aynı müellife ait *Bidâyetü'l-mübtedî* adlı eserin şerhidir. Merğînânî (ö. 593/1197), İmâm Muhammed'in (ö. 189/804) *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ını derleyip metin olarak *Bidâyetü'l-mübtedî*'yi kaleme almış, daha sonra da *Kifâyetü'l-müntehâ* adıyla şerh etmeye başlamıştır. Ancak müellif, eserin büyük bir hacme ulaşınca okuyucuya bıkkınlık vereceğini ve kullanım zorluğu sebebiyle yeterince faydalı olmayacağını düşünerek *el-Hidâye*'yi hazırlamıştır. *el-Hidâye*'de ayrıntılarına girmedigi bazı meseleler için de bu şerhe atıflarda bulunmuştur.⁴³

Muhtasar bir metin olmadığı halde *el-Hidâye*, bu altı metin arasında sayılırken, *el-Hidâye*'nin metni olan *Bidâyetü'l-mübtedî* bunlardan sayılmamıştır. Hâlbuki doğrusu, şerh olan *el-Hidâye*'nin değil, muhtasar olan *Bidâye*'nin metin olarak değerlendirilmesidir. Bu iki eseri de kaleme alan yazarın aynı olması ve metinden ziyade şerhin şöhret bulmasından dolayı *el-Hidâye*, *Bidâye*'nin önüne geçmiştir. Bu nedenle altı metinden biri *Bidâye* değil, *el-Hidâye* olarak zikredilmiştir.

el-Hidâye diğer muteber metinler gibi, ulema tarafından hem ders kitabı, hem de referans olarak kullanılmasına rağmen, mütûn-i erba'a ve mütûn-i selâse içinde yer almamasının sebebi, diğer metinlerden hacim olarak daha geniş olmasından kaynaklanmış olabilir.

³⁸ bkz. Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 223; Bedruddin Simâvî, *Letâifü'l-işârât fi beyâni'l-mesâili'l-hilafiyât*, çev. Heyet, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul, 2012, s. 32.

³⁹ İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 13.

⁴⁰ Bedâ'i'in, Tuhfe'nin hâşiyesi olup olmadığı araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Halit Ünal, "Bedâi'u's-sanâi'", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 294.

⁴¹ bkz. Alâuddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, I, 5; Alâuddîn Ebû Bekr b. Mesûd el-Kâsânî (ö. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, I, 88; Meydânî, *el-Lübâb*, s. 7.

⁴² Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 223; Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Kudûrî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 322; Koca, "el-Muhtasar" XXXI, 65-66.

⁴³ Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 471.

el-Hidâye, *Vikâye* dâhil birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir.⁴⁴ Burhânüşşerîa, *el-Hidâye*'deki meseleleri derleyerek *Vikâye*'yi kaleme almıştır.

c. Vikâye

Asıl adı *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye* olup kısaca *Vikâye* diye meşhur olan eserin müellifi, Mahmûd b. Ahmed b. Ubeydullâh b. İbrâhîm b. Ahmed⁴⁵ olup daha çok Burhânüşşerîa lâkabıyla tanınmaktadır. Doğum tarihi kesin olmamakla beraber, hicrî VII. (miladî XIII.) asırda yaşadığı bilinen müellif, soyu sahâbeden Ubâde b. Sâmit el-Ensârî'ye (r.a.) dayanmasıyla **Ubâdî**; bu sahâbînin torunu Mahbûb b. Velîd'ten dolayı da **Mahbûbî** nispetleriyle anılmaktadır.⁴⁶ Buhârâ'da yaşayan aile, Moğol İstilasası sonrası Kirmân'a hicret etmiş ve buraya yerleşmiştir.⁴⁷

Burhânüşşerîa, başta kız tarafından torunu (Sadruşşerîa es-Sânî) Ubeydullâh b. Mesûd b. Tâcüşşerîa (ö. 747/1346) olmak üzere bütün talebeler için kaleme aldığını ifade ederek eserinin telif sebebini belirtmiştir.⁴⁸ Ancak bazı biyografik kaynaklarda aile bireylerinin daha ziyade lâkaplarla anılmasından dolayı, *Vikâye* farklı müelliflere nispet edilmiştir.⁴⁹

Mergînânî'ye ait *el-Hidâye* ihtisar edilerek kaleme alınan *Vikâye*, İslam coğrafyasında ve özellikle Osmanlı Devleti'nde asırlarca müderris, müftü ve kadıların Hanefî literatüründe mürâcaat ettikleri muteber temel metinlerden biridir. Osmanlı döneminde fûrû-ı fıkıhta tevarüs edilen eserlerden biri olan bu eser, hem Osmanlı âlimleri için mürâcaat kaynağı olmuş, hem de medreselerde ders kitabı olarak okutularak onların nazarî (usûl) ve tatbîkî (fûrû) hukuk açısından yetişmelerinde büyük bir katkısı olmuştur. Osmanlı hukuk düşüncesini etkileyerek, şekillenmesinde önemli bir rol oynayan *Vikâye*, Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmi hukuk kodu olarak kabul edilmiş, ulema tarafından esas alınmakla beraber, padişah fermanları ile ders kitabı listesinde yerini almıştır.⁵⁰ *Vikâye*, üzerine çok sayıda şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisâr ve reddiye yazılarak birçok çalışmaya konu olmakla beraber, Türkçe'ye tercümeleri yapılarak hem dilin, hem de manzum olması sebebiyle şiir ve edebiyatın gelişmesinde katkıda bulunmuştur. Şuana kadar yazma olarak birçok kütüphanede nüshaları

⁴⁴ Üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", ss. 234-235; Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 223.

⁴⁵ bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2020; Leknevî, *el-Fevâid*, s. 207; Ahmet Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, TDV Yay., Ankara, 1990, s. 77; Takiyuddîn b. Abdilkadîr et-Temîmî ed-Dârî el-Ğazzî el-Mısrî, **et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Dâru'r-Rifâ'i/Hicr, Riyad/Kahire, 1410/1989, IV, 429.

⁴⁶ Özen, Şükrü, "Sadruşşerîa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, 427.

⁴⁷ bkz. Leknevî, *el-Fevâid*, s. 110.

⁴⁸ Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî, *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye* (yazma), Kastamonu İl Halk Kütüphanesi (arşiv numarası: 37 Hk 2029) 749, vr. 2b.

⁴⁹ bkz. Ömer Faruk ATAN, *Burhânü's-Şerî'a'nın Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlilî* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2015, ss. 12-15.

⁵⁰ bkz. Mahmasânî, "İslam Hukuku'nun Tedvini", s. 323; Subhî Mahmasânî, "İslam Hukuku'nun Tedvini II" (çev. İbrahim Kafi Dönmez), *MÜİFD*, 4 (1986), s. 381; Özel, "Fıkıh", XIII, 15-16; Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, ss. 50, 313, 347; Recep Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 215; Muhittin Eliaçık, "Vikâyetü'r-rivâye'nin Türkçe Tercümeleri ve Şemsi Paşa'nın Manzum Tercümesi", *Diyanet İlmî Dergi*, 1 (2011), ss. 114-120.

mevcut olan *Vikâye*, tarafımızca tahkik edilmiş olup, ilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.⁵¹

Başta torunu **Sadruşşerîa** (ö. 747/1346) tarafından olmak üzere Abdullatîf b. Abdilazîz **İbn Melek** (ö. 797/1395), **Alâeddin** b. Ömer **Esved** (ö. 800/1397), Seyyid Hasan Kumenâtî (ö. 840/1436) ve Ali b. Muhyuddîn eş-Şahrudî **Musannifek** (ö. 875/1470) adlı alimler tarafından *Vikâye* üzerinde şerh ve haşiyeler kaleme alınmıştır.

Vikâye, üzerinde yapılan ilk ve tek ihtisar çalışması; -*Vikâye*'nin de aynı zamanda şârihi olan- torunu Sadruşşerîa tarafından kaleme alınan *en-Nükâye/Muhtasaru'l-Vikâye*, Najib Muhsin Shakır tarafından tahkik edilmiştir.⁵² Bu muhtasar eserin üzerine de farklı türde birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan Alî el-Kârî'nin *Fethu bâbi'l-'inâye bi şerhi'n-Nükâye* adlı eseri tahkik edilerek üç cilt halinde basılmıştır.⁵³

Ayrıca *Vikâye* üzerine -bize ulaşan- tek reddiye niteliğindeki eser, *el-İzâh fî şerhi'l-İslâh*'tır. Bu eser, Osmanlı âlimlerinden İbn Kemal Paşa veya Kemalpaşazâde diye meşhur olan Şeyhülislam Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa (ö. 940/1534) tarafından telif edilmiştir. Söz konusu reddiye, Abdullâh Dâvûd Halef el-Muhammedî ve Mahmûd Şemsuddîn Emîr el-Hazâ'î tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye'de iki cilt olarak basılmıştır. Kemalpaşazâde'nin bu eseri üzerine de Birgivî (ö. 981/1573), *Risâle fî reddi'l-İslâhve'l-İzâh* adlı bir reddiye yazmıştır.

Vikâye üzerine yapılan bir diğer çalışma da tercümeleridir. Devletoğlu Yûsuf el-Balikesîrî'ye, Kurt Efendi'ye, Abdulcemîl b. Muhammed b. Muhammed es-Sâfi'ye, Ömer b. Muharrem'e ve Üsküdârî Kasım b. Süleyman'a ait beş tane *Vikâye* tercümesi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan es-Sâfi'nin *Menâfi'u'l-Müslimîn* adlı tercümesi Farsça; diğer dördü ise, Osmanlıca olup, kütüphane kayıtlarında yetmiş aşkın nüshası bulunmaktadır. Bunların en önemlileri, Devletoğlu Yûsuf ve Kurt Efendi'nin tercümeleridir.⁵⁴

Vikâye, mütûn-i selâse, mütûn-i erba'a ve mütûn-i sitte diye bilinen temel metinler grubunun her birinde bulunmaktadır.

d. el-Muhtâr

Asıl adı *el-Muhtâr li'l-fetvâ* olup kısaca *el-Muhtâr* diye meşhur olan eserin müellifi, Ebu'l-Fadıl Mecduddîn Abdullâh b. Mahmûd (ö. 683/1284) olup, müellif doğum yeri Musul'a

⁵¹ Ömer Faruk ATAN, *Burhânü's-Şerî'a'nın Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2015.

⁵² Kütüphane kayıtları ve geniş bilgi için bkz. Ankara Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 1441/5, Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi 42 Kon 2578, Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 34 Atf 2200/2, Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi 34 Nk 129/1 vd.; Najib Muhsin Shakır, *Sadru's-Serî'a es-Sânî'nin en-Nukâye Adlı Eserinin Tahkiki* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2014, ss. 29-30.

⁵³ Nûruddîn Ebü'l-Hasan Alî b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Fethu bâbi'l-'inâye bi şerhi'n-Nükâye*, Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, Beyrut 1997; Geniş bilgi için bkz. Recep Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", ss. 225-227; Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 221.

⁵⁴ Kütüphane kayıtları için bkz. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 1493/1, Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi 32 Hk 1840/2, Ankara Milli Kütüphane 60 Hk 1731 vd. Diğer tercümeler ve geniş bilgi için bkz. Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, ss. 142, 143; Eliaçık, "Vikâyetü'r-rivâye'nin Türkçe Tercümeleleri", s. 117-120.

nispeten “el-Mevsilî” diye meşhur olmuştur. Hanefî mezhebinde usûl ve fîrûda önde gelen fakihlerden olan ve “ashâb-ı temyiz”den kabul edilen Mevsilî, önce Musul’da babasından dersler almış ve daha sonra Dımaşk’a giderek Cemâluddîn el-Hasîrî’nin derslerine devam etmiştir. Bir süre tayin edildiği Kûfe kadılığı da yapan Mevsilî, azledilince Bağdat’a giderek Meşhûde Ebû Hanîfe’ adlı medresede dersler vermiştir. Bağdat’ta geçirmiş olduğu süreden dolayı, Mevsilî ile birlikte ayrıca “el-Bağdâdî” nispetini de almıştır.⁵⁵

Mevsilî, besmele, hamdele ve salveleden sonra reddedemeyeceği kişilerin talebi üzerine Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) fikhında İmâm’ın fetvalarını esas alan bir kitap yazdığını ve bunu *el-Muhtâr li’l-fetvâ* diye isimlendirdiğini belirtmektedir.⁵⁶

Müellif, sadece Ebû Hanîfe’nin tercihleriyle yetinmeyip, Hanefî fukahası ile Şâfiî mezhebinin görüşlerinden de istifade edilebilmesi için rumuzlar kullanmıştır. Nitekim İmâm Ebû Yûsuf (س), İmâm Muhammed (م), bu ikisi (سم), İmâm Züfer (ز) ve Şâfiî mezhebi ise, (ف) rumuzları ile verilmiştir. Burada görüldüğü üzere sadece Ebû Hanîfe’nin üç talebesi ile diğer üç mezhepten sadece Şâfiî mezhebinin ihtilaflarına işaret etmiştir.

Hanefî mezhebinin temelini teşkil eden üç fakih olduğu için Ebû Hanîfe’nin söz konusu talebelerinin görüş ayrılıklarına yer yer işaret etmiş, diğer mezheplerden ise, sadece Şâfiî ekolünün görüşlerine rumuzla işaret etmiştir. Bu, müellifin yaşadığı dönemde bölgedeki Şâfiîlerin varlığından dolayı mensuplarını bilgilendirme, ya da Hanefî görüşüyle karşılaştırma amacıyla yapılmış olabilir.

Mevsilî, bu eserin üzerine *el-İhtiyâr li ta’lîli’l-Muhtâr* adlı şerhini yazmıştır. *el-Muhtâr*’ın şerhinin girişinde şu ifadeler yer vermiştir:

“Gençliğimin baharında bazı arkadaşlarımla isteği üzerine fıkıhta bir muhtasar cem edip, onu *el-Muhtâr li’l-fetvâ* diye isimlendirdim. Bu kitapta İmâm Ebû Hanîfe’nin görüşlerini tercih ettim. Zira o, evvel ve evlâ olandır. Bu kitap, âlimler arasında sürekli kullanılıp, fakihler onunla iştilal edince, benden ona bir şerh yazmamı, mesâil ve meânîdeki illetlere işaret etmemi istediler.”⁵⁷

Buradan hareketle onun, metni genç yaşlarında, şerhi ise, olgunluk döneminde kaleme aldığı anlaşılabilir ve ayrıca şerhte takip ettiği metodu da açıkladığı görülmektedir.

Müellif dışında İbn Emîr el-Hâc el-Halebî (ö. 799/1397), Şemsuddîn el-Şîrlisî ve İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) *el-Muhtâr*’ı şerh etmiş, Ebû Abdillâh Tâcuddîn Abdullâh b. Alî el-Buhârî (ö. 799/1397) nazmetmiş ve İbn Kutluboğa da *el-İhtiyâr*’da geçen hadisleri tahrîc etmiştir. Ayrıca müellifin *el-Müştemil ‘alâ mesâili’l-Muhtâr ve’l-fevâid* adında başka bir eseri de bulunmaktadır.⁵⁸

Mütûn-i selâse grubunda yer almayan *el-Muhtâr*, mütûn-i erba’a ve mütûn-i sitte arasında zikredilmiştir.

⁵⁵ bkz. Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 69; Davut Yaylalı, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 487.

⁵⁶ bkz. Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, **el-Muhtâr li’l-fetvâ**, Çağrı Yay., İstanbul, 1980, I, 5-6.

⁵⁷ Mevsilî, **el-Muhtâr**, I, 6.

⁵⁸ Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 69; Üzerinde yapılan diğer çalışmalar için bkz. Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, s. 220.

e. Mecma‘u’l-bahreyn

Asıl adı *Mecma‘u’l-bahreyn ve mülteka’n-neyyireyn* olan ve kısaca *Mecma‘u’l-bahreyn* ya da *Mecma‘* diye bilinen eserin yazarı, “İbnü’s-Sâ‘âtî” diye meşhur olan Muzafferuddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba‘lebekkî el-Bağdâdî’dir (ö. 694/1295). Babası astronomi ve saat yapımında mahir birisi olup, Bağdat’ta el-Muntansırıyye’nin kapısı üzerindeki meşhur saati yaptığı için İbnü’s-Sâ‘âtî (saatçının oğlu) diye meşhur olmuş, Ba‘lebek asıllı olduğu için el-Ba‘lebekkî ve Bağdat doğumlu olup hayatını burada devam ettirdiği için de el-Bağdâdî nispetini almıştır. Kimi kaynaklarda dedesinin ismi “Sa‘leb” olarak geçse de doğru olanı “Tağlib”tir.⁵⁹

Müellif, Ebu’l-Hüseyn el-Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ı ile Ebû Hafs en-Nesefî’nin (ö. 537/1142) *Manzûmesi*’ni bir araya getirerek eserini kaleme almıştır. Bu iki eserin üzerine ilavelerde bulunarak hazırlamış ve “*hacmi küçük ama ilimde derinleşmek isteyenleri yükselten bir kitap*”⁶⁰ gibi övgü ifadeleriyle giriş yapmıştır.

Müellif, mukaddimeden sonra konulara başlamadan önce “sadru’l-kitâb” diye bir başlık açarak eserin metodunu zikretmiştir. Tercih ettiği görüş sıralamalarını, ihtilafli konularda kullandığı cümle çeşitlerini, bu cümlelerin kiplerini, takdim-tehirleri, ara cümleleri ve bu ihtilaf sahipleri için kullandığı rumuzları bütün ayrıntılarıyla belirtmiştir. Eserinde sadece Hanefî mezhebiyle ilgili ihtilaflara değil, aynı zamanda diğer mezheplerle ilgili görüş ayrılıklarına da işaret etmiştir. Eserde Ebû Hanîfe (ح), İmâm Ebû Yûsuf (س), İmâm Muhammed (د), İmâm Züfer (ز), Mâlikî mezhebi (ك) ve Şâfiî mezhebi (ع) rumuzları ile ifade edilmiştir.⁶¹ Ancak eserde, ihtilaflara işaret edilmesi, bununla ilgili belli bir metodun izlenmesi ve meselenin etrafıca ele alınması, konunun anlaşılmasını kimi zaman zorlaştırmıştır.

Mecma‘ birçok telif kaynaklık etmiştir. Nitekim bu eserin müellifi İbnü’s-Sâ‘âtî olmak üzere Ahmed b. İbrahim el-Antabî (ö. 767/1365), İbn Melek (ö. 797/1395), Muhammed et-Trablusî (ö. 967/1559) ve Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1455) gibi birçok fakih *Mecma‘*’a şerh yazmıştır.⁶²

Müellif, fûrû-ı fıkıhla ilgili bu eserin dışında, fıkıh usûlüne dair de *Bedî‘u’n-nizâm, el-Câmi‘ beyne Kitâbi’l-Pevdevî ve’l-İhkâm ve Nihâyetü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl ve ed-Dürru’l-mendûd fi’r-reddi ‘alâ feylesufi’l-Yehûd*⁶³ adlı kitapları kaleme almıştır.

Mecma‘ da *el-Muhtâr* gibi, mütûn-i selâse’den değil, mütûn-i erba‘a ve mütûn-i sitte içerisinde değerlendirilen eserlerden biridir.

⁵⁹ bkz. Muzafferuddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib İbnü’s-Sâ‘âtî, *Mecma‘u’l-bahreyn ve mülteka’n-neyyireyn, Dâru’l-Küttübi’l-İlmiyye*, Beyrut, 2005, s. 7; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 70; Ahmet Özel, “İbnü’s-Sâ‘âtî, Muzafferüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 190.

⁶⁰ bkz. İbnü’s-Sâ‘âtî, *Mecma‘*, s. 57; Özel, “İbnü’s-Sâ‘âtî, Muzafferüddin”, XXI, 190; Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, s. 221.

⁶¹ bkz. İbnü’s-Sâ‘âtî, *Mecma‘*, ss. 60-67.

⁶² Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 70; Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, s. 221.

⁶³ İbnü’s-Sâ‘âtî, *Mecma‘*, ss. 13-14.

f. Kenzü'd-dekâik

Mütûn-i selâse, erba'a ve sitte'nin tümünde bulunan *Vikâye*'nin yanı sıra, diğer eser *Kenzü'd-dekâik*'tır. Eseri, Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Ebu'l-Berekât Hâfızuddîn (ö. 710/1310) kaleme almıştır. Müellif, Ceyhun ve Semerkant arasında büyük bir şehir olan Nesef'e nispetle "Nesefî" nispetini alarak meşhur olmuştur.⁶⁴

Nesefî, kitabının telifiyle ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır:

"Fakihlerin himmetlerini hacimli eserlerden muhtasar olanlarına yönelttiğini görünce, *el-Vâfi* adlı eserimi özetleyerek bazı saygın âlimlerin ricaları üzerine telife başladım ve *Kenzü'd-dekâik* adını verdim."⁶⁵

Nesefî'nin bu ifadelerinden kendisine ait *el-Vâfi* adlı eserin ihtisâr edilerek *Kenz*'in kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı döneminde medreselerde yıllarca ders kitabı olarak okutulan *Kenz*, birçok esere de kaynaklık etmiştir.⁶⁶ Zeyla'î'nin (ö. 743/1343) *Tebyînu'l-hakâik*, Zeynuddîn b. Nüceym el-Mısırî'nin (ö. 970/1563) *el-Bahru'r-râik* ve Siracuddîn Ömer b. Nüceym'in (ö. 1005/1596) *en-Nehru'l-fâik* adlı eserler *Kenz*'in üzerine yazılmış şerhlerdir.⁶⁷

Nesefî fıkıh, usûl-ı fıkıh, tefsir ve kelâm alanlarında birçok eser telif etmiştir. Fürû-ı fıkıh alanında yazdığı *el-Vâfi*'yi ihtisâr ederek *Kenz*'i ve bunu şerh ederek *el-Kafi*'yi meydana getirmiştir. Bunun dışında pek çok telifi bulunan Nesefî'nin, *Keşfu'l-esrâr fi usûli'l-fıkh*, *Medâriku't-tenzîl ve hakîku't-te'vîl*, *İ'timâdu'l-i'tikâd*, *Umdetü'l-akâid fi 'ilmi'l-kelem* ve *Fezâilu'l-a'mâl* adlı eserleri, bunlardan bir kaçıdır.⁶⁸

SONUÇ

Hicrî ikinci asırdan itibaren kaleme alınan fıkıh kitapları, ihtiva ettiği konuları daha detaylı bir şekilde ele alındığı eserlerdir. Geniş olarak işlenen fikhî meseleler, beraberinde zenginlikle birlikte birçok zorluğu da getirmiştir. Zira tafsilatlı olan fıkıh kaynakları, geniş bir fûrû bilgisi yanında aynı zamanda deliller tartışılarak, gramer ve belâgat gibi çeşitli bilgileri barındıran bir özelliğe sahiptir. Bu durum, gittikçe ayrı branşlar haline alan İslamî ilimlerde, bazen eserin tümünden istifade etmeyi zorlaştırmış ve bazen de eserin asıl konusundan sapmasına sebep olmuştur. Bu eserler, hicrî dördüncü asırdan itibaren ihtisâr edilmeye başlanmıştır. Bu tür eserlerde, bütün fikhî görüşlere yer verilmeksizin, konular ana hatlarıyla ele alınmıştır. Böylece kapsamlı fıkıh kitaplarını ihtisâr eden müellifler, eserlerinde birikimlerini kullanarak toplumun beklentilerini karşılayacak tarzda konuları derlemiş ve **muhtasarlar** ya da **metinler** denilen yeni bir telif türü oluşturmuşlardır.

⁶⁴ bkz. Fahrüddîn Osman b. Ali ez-Zeyla'î, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, I, 5.

⁶⁵ bkz. Zeyla'î, *Tebyîn*, I, 9.

⁶⁶ Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 222.

⁶⁷ bkz. Zeyla'î, *Tebyîn*, I, 6; Diğer şerhler için bkz. Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", s. 222; Ahmet Yaman, "Kenzü'd-dekâik", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 261-262.

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Murteza Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 567-568.

Hanefî literatüründe Tahâvî, Kerhî ve Hâkim eş-Şehîd'e ait olan ve muhtasarlar diye adlandırılan eserler, sonraki dönemlerde yazılan teliflere de kaynaklık etmiştir. Nitekim bunlardan ilham alınarak gerçekleştirilen ihtisâr çalışmaları da, çoğunluğu hicrî yedinci asırda önceki eserlerin derlenmesiyle meydana gelen ve kısaca **mütûn/metinler** diye bilinen eserlerdir. Söz konusu metinler genel olarak Hanefî âlimleri tarafından mütûn-i selâse, mütûn-i erba'a ve mütûn-i sitte şeklinde gruplandırılmıştır. **Mütûn-i selâse**'yi *el-Muhtasar*, *Vikâye* ve *Kenz*; **mütûn-i erba'a**'yı *Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecma'* ve *Kenz* ve bunlara *el-Hidâye* ilavesiyle **mütûn-i sitte**'yi oluşturmaktadır. Bu metinlerden dördü, hicrî yedinci asırdan itibaren kaleme alınırken, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı beşinci ve Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si ise, altıncı asırda telif edilmiştir. Bunlar arasında her üç grupta da yer alan iki eser; *Vikâye* ve *Kenz*'dir.

İlk dönemlerde kaleme alınan muhtasar çalışmaları, birçok esere kaynaklık etmiş ve Hanefî literatürünün oluşumunda büyük bir rol oynamıştır. Muhtasarlar ve metinler üzerinde telif edilen şerh, hâşiye, talik, ihtisar, tercüme ve reddiye niteliğinde birçok eser bu çalışmaların bir ürünü olmuş, aynı zamanda bunlardan yararlanılarak müstakil yeni eserler de ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Alî el-Kârî, Nûruddîn Ebu'l-Hasan Alî b. Sultan Muhammed el-Herevî, *Fethu bâbi'l-înâye bi şerhi'n-Nükâye*, Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm ts.
- Apaydın, H. Yunus, "Kerhî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 285-287.
- Atan, Ömer Faruk, "*Burhânü'ş-Şerî'a'nın Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*" *Adlı Eserinin Tahlili ve Tahlili* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2015.
- el-Bâbertî, Ekmeluddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2007.
- Bedir, Murteza, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 567-568.
- _____, "Tâcüşşerîa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 360-362.
- _____, "Vikâyetü'r-rivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII, 106-108.
- Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî, *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye* (yazma), Kastamonu İl Halk Kütüphanesi (arşiv numarası: 37 Hk 2029) 749.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yay. 2001.
- _____, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *UÜİFD*, 8 (1999), 225-228.
- _____, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", *TALİD*, 5 (2005), 215-224.
- Durmuş, İsmail, "Muhtasar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 57-59.
- Eliaçık, Muhittin, "Vikâyetü'r-rivâye'nin Türkçe Tercümelere ve Şemsi Paşa'nın Manzum Tercümesi", *Diyanet İlmi Dergi*, 1 (2011), 109-119.
- Gözübenli, Beşir, "Hâkim eş-Şehîd", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 195-196.
- el-Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm, *Mülteka'l-ebhur*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1998.
- Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: Nesil Yay. ts.
- İbnü's-Sâ'âtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib, *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2005.
- İltaş, Davut, "Tahâvî" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 385-388.
- Kallek, Cengiz, "el-Hidâye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 471-473.
- _____, "Kudûrî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 321-322.
- el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mesûd, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2010.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî 1943.
- Kaya, Eyyüp Said, "el-Mebsût", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 214-216.
- _____, "Nâdiru'r-rivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 278-280.
- _____, "Zâhiru'r-rivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, 101-102.
- Koca, Ferhat, "el-Muhtasar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 64-66.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife ts.

- Mahmasânî, Subhî, “İslam Hukuku’nun Tedvini” (çev. İbrahim Kafi Dönmez), *MÜİFD*, 3 (1985), 313-328.
- _____, “İslam Hukuku’nun Tedvini II” (çev. İbrahim Kafi Dönmez), *MÜİFD*, 4 (1986), 361-383.
- Merğînânî, Burhânüddîn Ebu’l-Hasan Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl er-Rüşdânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*, İstanbul: el-Mektebetü’l-Hanifiyye ts.
- el-Mevsilî, Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-Muhtâr li’l-fetvâ*, İstanbul: Çağrı Yay. 1980.
- el-Meydânî, Abdulğani el-Ğanîmî, *el-Lübâb fî şerhi’l-Kitâb*, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî 2012.
- Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Keskiöğlü), Ankara: DİB Yay. 2005.
- Muhammed Hamîdullah, *İmâm-ı A’zam ve Eseri* (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul: Çağaloğlu Yay. 1963.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkah Alimleri*, Ankara: TDV Yay. 1990.
- _____, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sempozyumu I*, Bursa, 2005.
- _____, “Fıkıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 14-21.
- _____, “İbnu’s-Sââtî, Muzafferüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 190-192.
- Özen, Şükrü, “Sadruşşerîa”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, 427-431.
- Sadruşşerîa, Ubeydullâh b. Mesûd el-Mahbûbî, *Şerhu’l-Vikâye*, Amman: Müessesetü’l-Verrâk 2006.
- es-Semerkandî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetü’l-fukahâ’*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 2009.
- Shakır, Najib Muhsin, *Sadru’ş-Serî’a es-Sânî’nin en-Nukâye Adli Eserinin Tahkiki*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2014.
- es-Simâvî, Bedruddîn, *Letâifü’l-işârât fî beyâni’l-mesâili’l-hilâfiyyât* (çev. heyet), İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 2012.
- Temîmî, Takiyyuddîn b. Abdilkadîr ed-Dârî el-Ğazzî el-Mısırî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, Riyad/Kahire: Dâru’r-Rifâ’î/Hicr 1989.
- Ünal, Halit, “Bedâi’u’s-sanâi’”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 294.
- Yaman, Ahmet, “Kenzü’d-dekâik”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 261-262.
- Yaylalı, Davut, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 487-488.
- ez-Zeyla’î, Fahrüddîn Osman b. Ali, *Tebyînu’l-hakâik şerhu Kenzi’d-Dekâik*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 2010.